

Όμηρον, ὁ ὁποῖος συχνάκις μνημονεύει ταῦτα μὲ θαιμασμόν. Ταῦτα ἐξ ἄλλου ἦσαν τὰ πρότυπα διὰ τὴν οὕτω καλουμένην ἀνατολιζουσαν τέχνην τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἡ παρουσία τῶων ἑλεφαντίνων ἀντικειμένων εἰς ἓνα καὶ μόνον τάφον τῆς Σαλαμίνας ἀποδεικνύει τὸν πλοῦτον τῶν βασιλέων τῆς πόλεως ταύτης.

Πλὴν τῶν ἀντικειμένων ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ ἐμπνεύσεως ἀνευρέθη εἰς τὸν δρόμον τοῦ αὐτοῦ τάφου ζεύγος σιδηρῶν κρατευτῶν καὶ δώδεκα ὀβελία ἐκ σιδήρου. Οἱ κρατευταὶ ἔχουσι σχῆμα πλοίου, εἶναι δὲ παρόμοιοι πρὸς τοὺς ἀνευρεθέντας πρὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τάφον τῆς Παλαιάφου, καθὼς καὶ εἰς τάφον τοῦ Ἄργους.¹⁴ Καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις οὗτοι χρονολογοῦνται εἰς τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνος π.Χ. Ἡ ταυτόχρονος παρουσία των εἰς Ἑλλάδα καὶ Κύπρον καθὼς καὶ τὸ ταυτόσημον σχῆμα των δὲν εἶναι τυχαία φαινόμενα. Ἀσφαλῶς θὰ ἔχουν βαθυτέραν λατρευτικὴν σημασίαν, θὰ εἰσῆχθησαν δὲ εἰς Κύπρον μαζί μὲ ἄλλα ταφικά ἔθιμα, ὅταν οἱ Ἕλληνες τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἤρχισαν νὰ ἐξαπλοῦνται καὶ νὰ ἰδρῶν ἀποικίας εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα π.Χ.¹⁵

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος ὁ τάφος 79 ἐχρησιμοποίηθη ἐκ νέου. Τῆς δευτέρας ταφῆς διεσώθησαν δύο δίφροι, μὲ τοὺς σκελετοὺς τῶν ἵππων κατὰ χώραν (Πίν. VI). Τὰ προμετωπίδια, παρώπια, προστερνίδια καὶ οἱ χαλινοὶ τῶν ἵππων εὐρέθησαν ἐπίσης κατὰ χώραν. Πάντα ταῦτα, καθὼς καὶ αἱ διασωθεῖσαι λεπτομέρειαι τῆς κατασκευῆς τῶν ἀρμάτων, ἀποτελοῦσι πολύτιμα στοιχεῖα διὰ τὴν μελέτην τῆς πολεμικῆς τέχνης, κυρίως τῶν πολεμικῶν ἀρμάτων. Πρὸ τῆς ἀνακάλυψεως τῆς Σαλαμίνας τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἦσαν γνωστὰ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν Ἀσσυριακῶν ἀναγλυφῶν. Πολλὰ ἀντικείμενα σχετιζόμενα μὲ ἵππους καὶ ἄρματα, τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν εἰς ἀνασκαφὰς χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, δύνανται τῶρα νὰ ταυτισθοῦν μετὰ βεβαιότητος. Ἀκόμη καὶ εἰδικοὶ τῆς Μυκηναϊκῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς ἠδυνήθησαν νὰ ἐρμηνεύσωσι καλύτερον λέξεις ἀμφιβόλου μέχρι σήμερον ἐρμηνείας. Οὕτω ὁ γνωστός φιλόλογος J. Chadwick ἠδυνήθη νὰ ταυτίσῃ τὴν λέξιν o-ro-ḡ ἢ ὁποῖα ἀπαντᾷ εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν λεξιλόγιον μὲ τὰ παρώπια τῶν ἵππων.¹⁶

Οὕτω αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς νεκροπόλεως τῆς Σαλαμίνας ἀπ' ἐνὸς μὲν προσφέρουν πολύτιμα στοιχεῖα εἰς τὴν Κυπριακὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν καὶ φανερόν τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἰσχὴν τοῦ βασιλέως τῆς πόλεως ταύτης κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, ἀπ' ἐτέρου δὲ ἐρμηνεύουν γενικώτερα φαινόμενα τῆς Αἰγαιακῆς καὶ Μεσανατολικῆς ἀρχαιολογίας.

14. Ἴδε συζήτησιν εἰς *Bulletin de Correspondance Hellénique* 87 (1963), 292 κ.έ. Ἐπίσης Robinson—Graham, *Excavations at Olynthus VIII*, 193, καὶ *AJA* 38 (1934), 274 κ.έ.

15. *Kypriaká Spoudá* (1965), 56 κ.έ.

16. *Nestor*, 1 March 1966, 429.

Κατὰ Σπυρίδων 30 (1966)

A. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΕΡΕΥΝΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΕΝ ΤΡΕΜΕΤΟΥΣΙΑΙ

(Α' προκαταρκτικὴ ἔκθεσις)

Ὁ Ἅγιος Σπυρίδων εἶναι εἰς τῶν σημαντικωτέρων Ἁγίων τῆς Κύπρου. Ἐνωρίτατα ἢ φήμη του ἐξῆλθε τῶν ὁρίων τῆς νήσου καὶ ἐτιμήθη πολὺ ὑφ' ὀλοκλήρου τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Τοῦτον μνημονεύουν οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας Ρουφίνος,¹ Σωκράτης² καὶ Σωζομένος,³ ὁ δὲ Θεόδωρος Πάφου ἀνέγνωσε τὴν 14ην Δεκεμβρίου τοῦ 655 μ.Χ., κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Ἁγίου εἰς τὸν ναὸν Του ἐν Τριμιθούντι, μακρὸν πανηγυρικὸν ἀναφερόμενον εἰς τὰ θαύματά του.⁴

Περὶ τοῦ βίου ὁμοῦ αὐτοῦ ἐλάχιστα εἶναι γνωστά. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι μετέσχε τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ὅτι ὑπέγραψε τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Σαρδικῇ⁵ Συνόδου. Οὐδὲν ἕτερον. Ὡς τονίζει ὁ P. Van den Ven "au début du ve siècle, alors que cinquante ans peut-être s' étaient écoulés de sa mort, la célébrité qui entourait sa mémoire allait déjà de pair avec l'obscurissement de son histoire et la floraison de la légende".⁶

Διὰ τοῦτο, ὅταν κατόπιν ἐκφρασθεῖσης ἐπιθυμίας τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου κ. Μακαρίου τὸ Τμήμα Ἀρχαιοτήτων ἀνέλαβε τὴν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος εἰς Τρεμετουσίαν, ἐθεωρήθη ἐπιβεβλημένη ἡ διεξαγωγὴ μικρᾶς ἐρεῦνης ἐντὸς καὶ πέραν τοῦ ναοῦ. Ὁ ναός, ὡς γνωστόν, εἶναι νεότερος καὶ μετὰ τὰς ἐπισκευὰς καὶ ἀνακαινίσεις τοῦ 18ου αἰῶνος παρουσιάζεται δίκλιτος. Ἄν ἐξαίρεση τις τοὺς τέσσαρας μαρμαρίνους κίονας, ὧν οἱ τρεῖς εἶναι ἑνωμα-

1. *Hist. Eccl.* X, 5, ἔκδ. Mommsen, σελ. 963, 20—964, 19 πρὸλ. καὶ Paul Van den Ven, *La légende de S. Spyridon évêque de Trimithonte*, Louvain 1953 p. 34*, 36*, 38*, 40*.

2. Ἐκκλ. Ἱστορία, I, 8 ἔξ., ἔκδ. Hussey t.I, p. 39 ἔξ., P. Van den Ven. μν. ἔ. σελ. 35*, 37*, 39*, 41*.

3. Ἐκκλ. Ἱστορία I, 11, 1—11, ἔκδ. Joseph Bidez, Berlin 1960, σελ. 21—24 εἰς τὴν σειράν *Die Griechische Christlichen Schriftsteller der Ersten Jahrhunderte*.

4. Κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ λόγου τοῦ Θεοδώρου Ἐπισκόπου Πάφου ἐξέδωσεν ὁ P. Van den Ven εἰς τὸ μν. ἔ. Εἰς τὸ ἔργον του τοῦτο ὁ P. Van den Ven ἐξετάζει τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου καὶ ἐρευνᾷ ἐξονυχιστικῶς πάσας τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Ἅγ. Σπυρίδωνα εἰδήσεις ἐκ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου καὶ ἐκδίδει κριτικῶς τοὺς σωζομένους βίους τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος. Ἐνταῦθα (σελ. 34*, 36*, 38*, 40*). ὁ P. Van den Ven παραθέτει καὶ πληροφορίας ἐκ τοῦ Γελασίου Καισαρείας.

5. Μεγάλου Ἀθανασίου Ἀπολογητικὸς Δεύτερος, 50, 2, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τόμος 31, Ἀθήναι 1962, σελ. 90.

6. Paul Van den Ven μν. ἔ. σελ. 15*.

τοκμένοι εις τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ 17ου αἰῶνος, οὐδεμία ἄλλη ἔνδειξις ἀρχαιότητος ὑπῆρχεν εις τὸν ναόν. Εἰς τοὺς τοίχους ὁμοῦ διαφόρων κελλίων καὶ τῶν στάβλων τῆς Μονῆς, εις τὴν ὁποίαν εἶναι προσηρημένοι οὗ ναός, ὑπάρχουν τεμάχια μαρμαρίνων ἀναγλύφων ἀνηρότων εις Παλαιοχριστιανικὴν Βασιλικήν.⁷

Ἐρευναί εις ἄλλους ναοὺς ἀφιερωμένους εις σημαντικοὺς ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου (Ἁγ. Φύλινα,⁸ Ἁγ. Βαρνάβαν,⁹ Ἁγ. Ἡρακλείδιον¹⁰ κ.α.) ἀπέδειξαν ὅτι οἱ νεώτεροι ναοὶ ἐκτίζοντο ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τῶν παλαιότερων. Ἦτο συνελπῶς λίαν πιθανόν ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὁ νεώτερος ναός τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος θὰ εἶχεν ἀνεγερθῆ ἐπὶ τῶν ἑρειπίων παλαιότερου ναοῦ. Ἡ ἔρευνα ἐδικαίωσε πλήρως τὰς προσδοκίας μας. Εἰς τὴν παρούσαν προκαταρκτικὴν ἔκθεσιν θὰ ἐξετασθῇ ἐν συντομίᾳ ὁ νεώτερος ναός καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος καὶ θὰ ἐκτεθῶσι τὰ ἀποτελέσματα τῆς διεξαχθείσης ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης ἐντὸς καὶ περὶ τοῦ ναοῦ.

1. Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ.

Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος ὑπὸ τὴν παρούσαν αὐτῆς μορφήν δὲν εἶναι παλαιότερα τοῦ 18ου αἰῶνος (πίν. VII). Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ δύο πτερυγῶν. Ἡ νοτιὰ πτέρυξ ἀποτελεῖται ἐκ πέντε κελλίων, τὰ ὁποῖα ἀνοίγουν πρὸς βορρᾶν εἰς στοὰν στηριζομένην ἐπὶ τόξων. Τὰ τόξα ταῦτα εἶναι ὀξυκόρυφα καὶ βαίνουν ἐπὶ χαμηλῶν λιθίνων ἢ μαρμαρίνων κίονων προσηρομένων ἐκ παλαιότερων κτηρίων. Μεταξὺ τῶν τόξων εὐρίσκονται ἐντοιχιωμένα κιονόκρανα γοθθικῆς τέχνης. Ταῦτα προέρχονται ἐκ παλαιότερου κτηρίου.¹¹ Ἀνατολικῶς τῆς εἰσόδου ὑπάρχουν ἔτερα δύο κελλία, πιθανῶς ἡ ἀποθήκη καὶ τὸ μαγειρεῖον τῆς Μονῆς, προσδίδοντα εἰς τὴν πτέρυγα σχῆμα Γ. Ἀπὸ τῆς στοᾶς, πρὸ τῆς εἰσόδου, ἐκκινεῖ κτιστὴ κλίμαξ ἄγουσα εἰς ἀνώγειον δωμάτιον κτισμένον διὰ πλίνθων καὶ προφανῶς μεταγενέστερον τοῦ κάτω ὀρόφου, ὅστις εἶναι κτισμένος δι' ἀργῶν λίθων. Ἐτερα τρία δωμάτια εὐρισκόμενα ὀπισθεν τῶν κελλίων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται ἀνατολικῶς τῆς εἰσόδου, ὡς καὶ ἕτερον κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς πτέρυγος κατεστράφησαν πρὸ 40 ἐτῶν.

Βορειότερον καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς τῆς Μονῆς εὐρίσκονται οἱ στάβλοι καὶ συνεχόμενος μετ' αὐτῶν ὁ ἀχυρὼν τῆς Μονῆς. Καὶ ἐνταῦθα πρὸ τῶν στάβλων ὑπάρχει ἀνοικτὴ στοὰ με ὀξυκόρυφα τόξα στηριζόμενα ἐπὶ χαμηλῶν κίονων. Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο, ὡς καὶ τὸ σύμπλεγμα τῶν κελλίων ἔχει τὴν μορ-

φήν Γ'. Ἐπὶ τοῦ Νοτίου καὶ Ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ δωματίου, τὸ ὁποῖον προεξέχον πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ συμπλέγματος τῶν στάβλων σχηματίζει τὸ βραχὺ σκέλος τοῦ Γ, εὐρίσκονται ἐντοιχιωμένα μαρμαρίνα τεμάχια θωρακίων καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν με βαθὺ ἀνάγλυφον. Τινὰ τούτων ἀνήκουν ἴσως εἰς ἄμβωνα ἢ κλίμακα ὑπερώων παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ. Μικρότερα τεμάχια εὐρίσκονται ἐντοιχιωμένα καὶ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἐνὸς τῶν κελλίων καὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον τῆς συνεχόμενης πρὸς τὰ κελλία, κατὰ ἀνατολὰς, ἀποθήκης τῆς Μονῆς.

2. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ

Κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς αὐλῆς τῆς Μονῆς ἐγείρεται ὁ ναός τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος, ὅστις ἐχρησίμευεν ὡς καθολικὸν τῆς Μονῆς. Οὗτος εἶναι δίκατος, τῶν κλιτῶν συνδεομένων διὰ τριῶν ὀξυκορῦφων τόξων βαιόντων ἐπὶ δύο ὀγκωδῶν πεσοῶν. Τὸ βόρειον κλίτος καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἔσωθεν καὶ ἡμιεξάγωνον ἐξωτερικῶς ἀψίδα, ἐντὸς τῆς ὁποίας περικλείεται διὰ τοῦ εἰκονοστασίου τὸ ἱερὸν βῆμα. Ὁ βόρειος τοίχος φέρει παραστάδας ἐνουμένας διὰ ὀξυκορῦφων τόξων. Τὸ νότιον κλίτος δὲν καταλήγει εἰς ἀψίδα, ἀλλ' εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ εἰκονοστασίου τοῦ Β. κλίτους ὑπάρχει εἰς τὸ νότιον κλίτος νεώτερον χαμηλὸν σιδηροῦν κιγκλίδωμα, τὸ ὁποῖον ἀποχωρίζει τὸ ἀν. τμήμα τοῦ ὑπολοίπου νοτίου κλίτους. Ἐνταῦθα εὐρίσκεται μαρμαρίνη ἀδιακόσμητος σαρκοφάγος, ἣτις θεωρεῖται ὡς ὁ ἀρχικὸς τάφος τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος.¹¹ Πρὸς δυσμὰς ὑπάρχει νάρθηξ καλυπτόμενος δι' ἡμιθολίου. Ὁ νάρθηξ ἐπικοινωνεῖ μετὰ τοῦ νοτίου κλίτους διὰ θύρας, ἐνῶ μετὰ τοῦ βορείου κλίτους εἶναι σήμερον ἠνωμένος μετὰ τὴν ἄγνωστον πότε γενομένην κατεδάφισιν τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ βορείου κλίτους. Πρὸς νότον ὑπάρχον τέσσαρες ἰσχυραὶ τοξοταὶ ἀντηρίδες. Τούτων αἱ δύο κεντρικαὶ ἐνοῦνται διὰ σκαφοειδοῦς θόλου καὶ σχηματίζουν πρόπυλον πρὸ τῆς νοτίου θύρας τοῦ ναοῦ. Ἐκαστον τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ καλύπτεται διὰ ὀξυκορῦφου καμάρας βαιούσης ἐπὶ τόξων ὡσαύτως ὀξυκορῦφων. Ἡ κυρία εἰσοδος τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοῖχου κάτωθεν τοῦ προπύλου. Ἐτέρα μικρὰ θύρα ἀνοίγεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ νάρθηκος. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται κατὰ δύο βαθμίδας χαμηλότερον τοῦ ἐδάφους.

Πότε ἀνηγέρθη ὁ ὑφιστάμενος ναός δὲν εἶναι γνωστόν. Ἡ σημερινὴ ὁμοῦ μορφή του ὀφείλεται εἰς τὰς ἀνακαινίσεις καὶ ἐπισκευὰς τοῦ 18ου αἰῶνος. Πράγματι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος ὁ ναός ἦτο ἑρειπωμένος. Ὁ Μπάροου, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1735, ἀναφέρει ὅτι ἐὸ ναός ἦτο ἑρειπωμένος καὶ κενὸς διὰ πολλὰ ἔτη, ὅτε τῇ φροντίδι τοῦ μακαριστοῦ Ἀρχιεπισκόπου

7. Βλ. R. Gunnis: *Historic Cyprus* 2 London 1947 σελ. 443.

8. Report of the Department of Antiquities, 1935, p. 14.

9. Γ. Σωτηρίου; Ὁ ναός καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἁγ. Βαρνάβα παρὰ τὴν Σαλαμίνα τῆς Κύπρου. «Κυπριακαὶ Σπουδαί» τόμ. Α, 1937, σελ. 175 ἔξ.

10. Α. Παπαγεωργίου: Ἡ Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη ἐν Κύπρῳ κατὰ τὸ 1964 σελ. 3 ἔξ.

11. R. Gunnis: *Historic Cyprus* P. 443.

της Κύπρου Κυρίου Σιλδέστρου (1718—1733)¹² φιλοδομήθη ώραϊος λιθοκτιστος ναός, οὐχὶ μικρός, διωρίσθησαν Ἱερομόναχος, οἱ μοναχοὶ ἤρχισαν νὰ συναθροίζωνται καὶ νὰ δημιουργηταὶ οὕτως ἡ μονή.¹³

Τὴν ἀνακαινίσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σιλδέστρου μνημονεῖται καὶ ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη ὑπεράνω τοῦ μέσου τῶν τριῶν τόξων, τὰ ὁποῖα ἐνώθουν τὰ δύο κλίτη, ἀκριβῶς ἔναντι τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. «**ΑΨΘΚ/ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗΝ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ/ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΘΑΤΜΑΤΟΥΤΡ-ΣΙΠΤΡΙΑΔΟΝΟΣ/ΣΤΝΔΡΟΜΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΙΑΒΕΣΤΡΟΥ**».

Ἐνακαινίσιν ὁμοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν τῆ βοήθειά καὶ προστασίᾳ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Φιλοθέου κατὰ τὸ 1738 ἀναφέρει ἐτέρα ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνης πλακῶς ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἀκολούθως:

ΘΕΙΕ ΚΑΙ ΘΑΤΜΑΤΟΥΤΡΓΕ ΕΝΤΩΔΕ ΣΚΕΠΕ ΤΩ ΒΙΩ
ΤΟΥΤΣ ΕΜΕ ΣΟΥ ΤΡΙΜΗΘΟΥΤΝΤΟΣ ΠΕΠΤΩΚΟΤΑ ΣΠΤΡΙΑΔΩΝ
ΝΕΩΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΑΝΤΑΣ ΕΡΩΤΙ ΣΩ ΚΑΙ ΦΙΑΤΡΩ
ΕΤΡΥΝΑΝΤΑΣ ΣΤΗΡΙΑΝΤΑΣ ΕΤΛΑΒΩΣ ΚΑΙ ΠΡΟΘΤΜΩΣ
ΚΟΣΜΗΣΑΝΤΑΣ ΩΣ ΕΦΙΚΤΟΝ ΟΥΤΩΣΙ ΩΣ ΟΡΩΜΑΙ
ΠΟΙΜΕΝΑΡΧΗΝ ΦΙΛΟΘΕΟΝ ΟΤΠΕΡ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΤΟΥΤΣ ΕΓΣΕΒΕΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΠΑΡ ΩΝ Η ΧΟΡΗΓΙΑ
ΤΟΥΤΟΙΣ ΔΕ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΙ ΣΟΙ ΩΝ ΒΑΒΑΙ ΕΠΕΛΑΘΟΥ
ΤΟ ΣΟΝ ΑΠΟΔΩΣΕ ΘΑΤΜΑΣΤΟΝ ΛΕΙΨΑΝΟΝ ΔΕΟΜΑΙ ΣΟΥ
ΑΦΕΣΙΝ ΔΕ ΔΙ' ΑΤΤΟΥΤ ΚΑΙ ΟΥΤΡΑΝΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ
ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ ΑΨΛΗ

ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΜΑΡΤΙΟΝ

Τηρλότερον ἐντὸς ἀδαθοῦς ἀχιβάδος εἰκονίζεται ὁ Ἁγ. Σπυρίδων εἰς στάσιν κατὰ μέτωπον, κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν βιβλίον καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Ἀριστερὰ (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) εἰκονίζεται κληρικὸς ὄρθιος φέρων ἐπανωκαλύμανχον καὶ κρατῶν εἰς μὲν τὴν δεξιὰν ράβδον ἐπισκοπικὴν εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν εἰλητὸν μὲ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν, ἐπαναλαμβάνουσαν τὸν 9ον στίχον τῆς προηγουμένης ἐπιγραφῆς: «Ἀπόδος/ τὸ σὸν θαν/μαστὸν λείψανον δέο/μαι Σου». Ὁ εἰκονιζόμενος λοιπὸν εἶναι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Φιλόθεος. Τοῦτο προσελευροῖ

12. Περὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σιλδέστρου βλ. I. Χάκκετ—X. Παπαϊωάννου. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, τόμ. Α' ἐν Ἀθήναις 1923, σελ. 285—287, Χρ. Παλαδοπούλου. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθήναι 1929, σελ. 69—70 καὶ Sir George Hill: A history of Cyprus, Vol. IV, Cambridge 1952, σελ. 344—345.

13. Αἱ περιηγήσεις τοῦ Βασιλείου Γρηγόροβιτς Βάρσκου κλπ. (μετάφρασις Α. Στυλιανοῦ), «Κυπριακαὶ Σπουδαί» τόμ. ΚΑ' (1957), σελ. 113.

καὶ ἡ ἐπιγραφή εἰς τὴν δεξιὰν κάτω γωνίαν τῆς τοιχογραφίας:

«**Χεῖρ Ἰωαννικίου Ἱερομονάχου/ καὶ πρωτοσυγγέλλου τῆς Ἀδιοῦ/Μακαριόδητος ΑΨΛΘ ΧΥ Δεκεμβρίου —15**».

Αἱ δύο αὗται ἐπιγραφαὶ τονίζουν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος κατεστράφη (πεπτωκότα) καὶ ἀνεκαινίσθη, διημυρνήθη καὶ ἐστηρίχθη ὑπὸ εὐσεβῶν Χριστιανῶν μὲ τὴν προστασίαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Φιλοθέου τῷ 1738. Τοῦτο εἶναι ἀρκοῦντως περιέργον, διότι μόλις πρὸ δεκαετίας, ἤτοι τῷ 1729 ὁ ναὸς ἀνεκαινίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σιλδέστρου. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Κυπριανός, ὅστις ἦτο σύγχρονος, καί-τοι ἀναφέρει ἐκτενῶς τὴν δράσιν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Φιλοθέου, τὸν ὁποῖον ἐκθειάζει ὑπερβαλλόντως, ἀλλὰ δικαίως,¹⁴ οὐδόλως ἀναφέρει ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ ἄλλην ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σιλδέστρου, τὴν ὁποῖαν ὁμοῦ τοποθετεῖ εἰς τὸ 1730.¹⁵ Εἶναι λίαν ἀμφίβολον ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος ἀνακαινίσθη τὸ 1729 ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σιλδέστρου κατηρειπώθη πρὸ τῆς παρελεύσεως δεκαετίας ἀπὸ τῆς ἀνακαινίσεως, ὥστε νὰ χρειάζεται ἐπανοικοδόμησιν τὸ 1738. Ἐφ' ἐτέρου ὁμοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀγνοηθῇ τελείως ἡ ἐπιγραφή, ἥτις εὐρίσκεται ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Δύο τινὰ δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν διεύρυνσιν καὶ στήριξιν τοῦ ναοῦ περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ 1738. Ὡς ἀνέφερα ἀνωτέρω, ὁ ὑφιστάμενος σήμερον ναὸς τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος εἶναι δίκλιτος. Εἶναι πιθανόν ὅτι τὸ νότιον κλίτος μὲ τὸν εὐθὺν ἀνατολικὸν τοῖχον εἶναι μεταγενέστερον τοῦ βορείου. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κλίτους τούτου, τὸ ὁποῖον εἶναι κατὰ δύο βαθμίδας ὑψηλότερον τοῦ διαπέδου τοῦ ναοῦ, εὐρίσκεται σήμερον ἡ σαρκοφάγος, ἥτις πιστεύεται ὡς ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος. Ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκεται ἡ σαρκοφάγος σήμερον δὲν περικλείεται ἐντὸς τοῦ βήματος τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἀψίδα καὶ εἰς τμήμα τοῦ βορείου κλίτους. Ὁ Μπάρσκου ὁμοῦ, ὅταν ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1735, ἀναφέρει ὅτι ὁ τάφος (=ἡ σαρκοφάγος) τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ βήματος («ἐπροσκυνήσαμεν τὸν τάφον τοῦ ἁγίου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ»)¹⁶. Τοῦτο δύναται νὰ ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ σαρκοφάγος δυνατόν νὰ μετεφέρθη εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὐρίσκεται σήμερον μετὰ τὸ 1735, πιθανώτατα μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον τὸ συμπέρασμα τοῦτο. Διότι εἶναι δυνατόν τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ ναοῦ νὰ ἐξετείνετο ἄλλοτε καὶ εἰς τὸ νότιον κλίτος, ἀφοῦ ἄλλωστε παρὰ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ νοτίου κλίτους καὶ εἰς τὴν κατ' εὐθείαν προέκτασιν τοῦ εἰκονοστασίου ὑπάρχει μαρμαρίνος κίων ὁμοῦ μὲ τοὺς τρεῖς μαρμαρίνους κίονας, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐνοσηματωμένοι εἰς τὸ ξυλόγλυπτον εἰκονοστάσιον. Ἴσως, ὡς ἔνδειξις

14. Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου, ἐνετίησιν 1788, σελ. 315—316

15. Ἐ.α. σελ. 43 «Τριμηθοῦντα, πόλις μεγάλη τὸ παλαιόν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀρχιεροτάτησεν ὁ Μέγας Σπυρίδων· οὗ ἡ ἱερὰ ἐκκλησία ἀρχαιοτάτη, ἀνεκαινίσθη ἐπὶ Σιλδέστρου Ἀρχιεπισκόπου ἔτει 1730».

16. μν.Ἐ. σελ. 113.

ὅτι τὸ νότιον κλίτος ἐκτίσθη μετὰ τὴν ἀνακαινίσειν τοῦ ναοῦ ἐπὶ Ἀρχιεπισκόπου Σιλδέστρου, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ θέσις εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή, ἡ μνημονεύουσα τὴν ἀνακαινίσειν ταύτην. Ὡς γεγονὸς ἡ ἐπιγραφή εὐρίσκεται ἐντοιχισμένη ὑπεράνω τοῦ μέσου ἀνοίγματος, ἐκ τῶν τριῶν, τὰ ὁποῖα ἐνώνουν τὰ δύο κλίτη. Ἐὰν τὸ Ν. κλίτος εἶναι μεταγενέστερον, τότε ἡ θέσις αὕτη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν νοτίαν εἰσοδὸν τοῦ ναοῦ καὶ συνεπῶς ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀρχικῶς εὐρίσκετο ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὕτη δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολον ἂν ἡ ἐπιγραφή εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς θέσιν. Εἶναι τόσον ἠψηλά, ὥστε εἶναι σχεδὸν ἀδιάγνωστος καὶ ἐντελῶς ἀδύνατος ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς. Αἱ ἐπιγραφαὶ ὅμως τοῦ εἶδους τούτου τοποθετοῦνται συνήθως εἰς τοιαύτην θέσιν, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν, ἢ τοιούτων αἰσθητῆ ἢ παρούσια των. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Σιλδέστρου, ἥτις εἶναι σχεδὸν ἀθέατος ἐκ τοῦ ἐδάφους. Εἶναι δυνατὸν συνεπῶς νὰ ἐποποθετήθη ἐκεῖ μεταγενεστέρως, ἀφοῦ μετεκινήθη, διὰ νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν τῆς εἰς ἄλλην ἐπιγραφὴν, νεωτέραν, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτῆν, τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1738. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ὑπόθεσις εἶναι. Ἐὰν βεβαίως τὸ νότιον κλίτος ἀνηγέρθη μετὰ τὸ βόρειον, τότε ἀσφαλῶς ἡ διεύρυνσις τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ 1739, εἶναι περισσότερον νοητῆ. Διεύρυνσις ὅμως τοῦ ναοῦ δυνατὸν νὰ ἐξυπονοῆται ἡ ἀνέγειρις τοῦ νάρθηκος, ὁ ὁποῖος εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας μεταγενέστερος τῶν δύο κλιτῶν. Ἐὰν ληφθῇ μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ναοῦ κατηδαφίσθη, ὥστε ὁ νάρθηξ νὰ ἐνσωματωῦται εἰς τὸ βόρειον κλίτος ὡς τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ, τότε τοῦτο δύναται νὰ ἐκληφθῇ διεύρυνσις τοῦ ναοῦ. Δέον ἐπίσης νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ κάλυψις τοῦ νάρθηκος δι' ἡμιτολῆς ἀντιστοιχεῖ ὡς πρὸς τὴν μορφήν μὲ τὰς ἀντηρίδας τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ, αἱ ὁποῖαι φαίνονται σύγχρονοι τοῦ νάρθηκος. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει δυνατὸν ἡ διεύρυνσις καὶ ἡ στήριξις τοῦ ναοῦ νὰ ἀναφῶνται εἰς τὴν ἀνέγειρσιν τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν τεσσάρων ἀντηρίδων, ὧν αἱ κεντρικαὶ δύο στηρίζουν, ὡς εἶδομεν, τὸ πρόπυλον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ἡ ἀναθηματικὴ τοιχογραφία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Φιλοθέου καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ 1738.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει φαίνεται πιθανὸν ὅτι τὸ νότιον κλίτος εἶναι μεταγενέστερον τοῦ βορείου. Δυστυχῶς ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου ἀνεγέρσεως αὐτοῦ εἶναι δυσχερέστατος, διότι ἡ τοιχοδομία ἀμφοτέρων τῶν κλιτῶν εἶναι ἡ αὐτή.

Τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον δημιουργεῖται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, τὰς ὁποίας παρέθεσα ἀνωτέρω, δὲν δύναται νὰ λυθῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος. Ἴσως ἡ περαιτέρω ἔρευνα εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὸ 1967 βοηθήσῃ εἰς τὴν λύσιν του.

Τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ ναοῦ εἶναι πολὺ παλαιότερον τῶν ἀνακαινιστικῶν ἐργασιῶν τῶν Ἀρχιεπισκόπων Σιλδέστρου καὶ Φιλοθέου. Οὕτως ἐπὶ τοῦ Ἐσταυρωμένου, ὁ ὁποῖος ἐπιστέφει τὸ εἰκονοστάσιον, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή «Χεῖρ Λεοντίου ἱερομονάχου, ἔτει ΧΤ ΑΧΠ». Ὅπισθεν δὲ τῶν δύο «ληπτηρῶν» τῆς Σταυρώσεως

ὑπάρχουν αἱ ἀκόλουθοι ἐπιγραφαί. Εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου «Ἱστορίθῃ ὁ τίμιος καὶ ζωοποιὸς σι(αυ)ρ(ὸς) ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ Λεοντίου ἱερομονάχου ἐπιτροπεύοντος Κυ(ρίου) Γεωργίου ΑΧΠ ΧΤ». Εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς εἰκόνης τοῦ Ἰωάννου «Δέησις τῆς/δούλης τοῦ Θεοῦ/Μαρίας». Ἐπι παλαιότερον φαίνεται τὸ εἰκονοστάσιον, τὸ ὁποῖον εἶναι ξυλόγλυπτον ἐπιχρυσωμένον. Πράγματι ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βημοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή «ΧΕΙΡ ΠΑΥΛΟΥ ΑΧΛΔ ΧΤ»¹⁷

Αἱ χρονολογίαι αὗται, μακρὰν τοῦ νὰ λύουν τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ παρόντος ναοῦ τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος καὶ τὴν ἔκτασιν τῶν ἀνακαινιστικῶν ἐργασιῶν τῶν Ἀρχιεπισκόπων Σιλδέστρου καὶ Φιλοθέου, περιπλέκουν μᾶλλον τοῦτο, διότι ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξίν καὶ λειτουργίαν τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα.¹⁸

3. Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ.

Ὡς ἐν ἀρχῇ ἐσημείωσα, καίτοι ὁ σημερινὸς ναὸς δὲν εἶναι πολὺ παλαιός, ἐν τούτοις ὑπῆρχον ἐνδείξεις ὅτι ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν ερειπίων ἀρχαιότερου ναοῦ. Διὰ τὴν ἀνέγειρσιν τῶν λευκῶν τοῦ παλαιότερου ναοῦ ἠνοίχθησαν κατ' ἀρχὰς τρεῖς δοκιμαστικαὶ τάφροι ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Ἡ πρώτη τάφρος ἀνεσκάφη ὄπισθεν τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς ἐν τῷ βήματι τοῦ ναοῦ. Καίτοι τὸ βάθος τῆς τάφρου ἔφθασεν εἰς 1.20 μ. περίπου, οὐδεμίαν ἐνδειξίν παλαιότερων κτισμάτων (π.χ. συνθρόνον ἢ δαπέδου, ἀνεύρομεν. Ἡ περιοχὴ ἐνταῦθα ἐφαίνετο ἀνασκαφεῖσα παλαιότερον. Στρωματογραφία δὲν ὑπῆρχε. Διὰ τοῦτο ἐγκατελείφθη ἡ περαιτέρω προσπάθεια εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἡ δευτέρα τάφρος ἀνεσκάφη ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους, εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ πεσοῦ καὶ τῆς ἀνατολικῆς παραστάδος τοῦ βορείου κλίτους χώρον. Εἰς βάθος 0.40 μ. κάτωθεν τοῦ νεωτέρου δαπέδου τοῦ ναοῦ εὐρέθησαν ἴχνη παλαιότερου δαπέδου, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν («μαρμαίρων») ὡς καὶ τὸ νεώτερον δάπεδον. Κάτωθεν τοῦ δαπέδου τούτου εἰς βάθος 0.40 μ. ἀνευρέθη μωσαϊκὸν δάπεδον καὶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς

17. Ο R. Gunnis μν. ἔ. σελ. 463. ἀνάγει τὸ εἰκονοστάσιον εἰς τὸ 1684. Ἀσφαλῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ δεξιοῦ βημοῦ καὶ ἐξέλαβε τὸ Λ ὡς Π, καίτοι τοιαύτη σύγχυσις δὲν δικαιολογεῖται διότι ἡ μορφή τοῦ Π εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἐκείνης τοῦ Λ. Ὁ Παῦλος εἶναι ζωγράφος. Εἰκόνες δὲ αὐτοῦ σώζονται εἰς διαφόρους ναοὺς πῆς Κύπρου. (Ἄγιος Νικόλαος Στέγης, Ἀντιφωνητής, κλπ.). Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ἦτο καὶ ξυλόγλυπτος.

18. Βεβαίως αἱ εἰκόνες εἶναι φορηταὶ καὶ δυνατὸν νὰ μετεφέρθησαν ἀλλοθῆθεν. Καὶ τὸ εἰκονοστάσιον ἀκόμη δυνατὸν νὰ μετεφέρθη ἀλλοθῆθεν, διότι δύναται νὰ λυθῇ καὶ νὰ συναρμολογηθῇ καὶ πάλιν. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι συνέβη τοῦτο εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Ὁ Ἄγιος Σπυρίδων εἶναι εἰς τῶν σημαντικωτέρων Ἀγίων τῆς Κύπρου καὶ συνεπῶς εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολον νὰ ἐγκατελείφθη ἔστω καὶ προσωρινῶς ἡ λατρεία του εἰς τὴν γενέτειράν του. Ἄλλωστε ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου σώζεται εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἥτις ἀναμφιβόλως εἶναι παλαιότερα τοῦ εἰκονοστασίου καὶ δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν 16ον αἰῶνα ἂν μὴ εἰς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνος.

τάφρον κτίσμα διήκον από Β—Ν, τὸ ὁποῖον, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, ἀνήκεν εἰς τὸ τέμπλον παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

Ἡ τρίτη τάφρος ἀνεώχθη ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους, νοτίως τοῦ ἀνατολικοῦ πεσοῦ. Καὶ ἐνταῦθα ἀνευρέθησαν εἰς βάθος 0.40 μ. ἴχνη παλαιότερου δαπέδου καὶ χαμηλότερον, εἰς βάθος 0.80 μ. μωσαϊκὸν δάπεδον. Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς τάφρου ἀνευρέθη κτίσμα διήκον ἀπὸ Α—Δ.

Κατόπιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν δοκιμαστικῶν τάφρων ἀπεφασίσθη, τῇ ἀδείᾳ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου κ. Μακαρίου, ἡ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ ναοῦ. Ἡ δευτέρα τάφρος διηυρῆθη καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ βορείου κλίτους καὶ μέχρι τοῦ εἰκονοστασίου πρὸς ἀνατολὰς καὶ τοῦ δυτικοῦ πεσοῦ καὶ τῆς δυτικῆς ἀντηρίδος τοῦ Β' τοίχου πρὸς δυσμὰς. Τὸ Α' δάπεδον, ἴχνη τοῦ ὁποῦ ἀνευρέθησαν ἐντὸς τῆς δοκιμαστικῆς τάφρου εἰς βάθος 0.40 μ. ἀνευρέθη τελείως κατεστραμμένον. Μόνον ἴχνη ἐκ γύψου ὑπερῶλον τὴν ὑπαρξίν τοῦ δαπέδου τούτου. Χαμηλότερον ἀνευρέθη τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον, τὸ ὁποῖον διητηρεῖτο εἰς ἔκτασιν 7 μ. X 5 μ. Πρὸς ἀνατολὰς τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον ἐφάπτεται κτίσματος βαίνοντος ἀπὸ Β—Ν, προφανῶς τῆς βαθμίδος πρὸ τοῦ βήματος παλαιότερου ναοῦ. Πρὸς βορρᾶν ἐκτείνεται μέχρι τοῦ βορείου τοίχου καὶ κάτωθεν τοῦ παχέος ἐπιχρίσματος τοῦ τοίχου τούτου. Ἡ ἀνατολικὴ ἀντηρίς τοῦ βορείου τοίχου εἶναι ἐκτισμένη ἐπὶ τοῦ μωσαϊκοῦ, οὕτω δὲ τμήμα τοῦ μωσαϊκοῦ καλύπτεται ὑπὸ τῆς ἀντηρίδος. Πρὸς νότον τὸ μωσαϊκὸν ἐκτείνεται νοτιώτερον τῆς Β' ὄψεως τοῦ ἀνατολικοῦ πεσοῦ μέχρι στυλοβάτου πλάτους 0.70 μ. βαίνοντος ἀπὸ Α—Δ. Πρὸς δυσμὰς τὸ μωσαϊκὸν ἐκτείνεται περὶ τὰ 5 μ. ἀπὸ τῆς βαθμίδος τοῦ τέμπλου (πίν. VIII, 1). Δυστυχῶς τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ μωσαϊκοῦ κατεστράφη. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τμήματος τοῦ μωσαϊκοῦ ἐτοποθετήθη μαρμαροθέτημα (opus sectile). Τοῦ μαρμαροθέτηματος τούτου λείψανα σώζονται παρὰ τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον. Περιέργως τὸ μαρμαροθέτημα κατεστράφη περισσότερον τοῦ μωσαϊκοῦ. Τὸ διασωθὲν μωσαϊκὸν χωρίζεται εἰς δύο μέρη. 1) Τὸ ἀνατολικότερον μέρος δὲν γνωρίζομεν ἂν περιεβῆλετο ὑπὸ διακοσμητικῆς ζώνης. Κεντρικὸν θέμα τοῦ τμήματος τούτου εἶναι εἰς σταυρὸς κοσμούμενος διὰ πολυχρῶμων τετραγωνιδίων. Δεξιὰ (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται τρεῖς σειραὶ τετραγώνων φερόντων εἰς τὸ κέντρον σταυρὸν ἢ ρόμβον φέροντα σταυρὸν, τοποθετημένων ἐναλλάξ ὀρθίως ἢ διαγωνίως. Ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν μόνον δύο σειραὶ τετραγώνων. Τὴν θέσιν τῆς τρίτης σειρᾶς καταλαμβάνουν δύο ζῶναι, ὧν ἡ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον κειμένη κοσμεῖται διὰ τετραφύλλων τοποθετημένων διαγωνίως. Δυτικώτερον τοῦ σταυροῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου (tabula ansata) ἀποτελουμένου ἐκ δύο μαύρων ψηφίδων καὶ ἐπὶ πορφυροῦχρον ἐδάφους εὐρίσκεται ἐπιγραφή με λευκὰ γράμματα (πίν. VIII, 2). Ἐκατέρωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ὑπάρχουν δύο τρίγωνα, ἐντὸς τῶν ὁποῦ ἐγγράφονται δύο ὁμόκεντροι κύκλοι φέροντες σταυρὸν. Τὸ μήκος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι 2.31 μ., τὸ δὲ πλάτος 0.60 μ. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0.08 μ. Γράμματά τινα τῆς πρώτης γραμμῆς τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὸ ἄνω μέρος ὠρισμένων γραμμάτων τῆς δευ-

τέρας γραμμῆς ἔχουσι καταστραφῆ. Ἐν τούτοις ἡ συμπλήρωσις τῆς ἐπιγραφῆς δὲν παρουσιάζει δυσχερείας.

Ἡ ἐπιγραφή συμπληρωμένη¹⁹ ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΨΗ ΦΙ [ΔΙ ΓΡΑ ΠΤΗ] ΠΟΙΚΙΛΗΤΑΙ ΤΗΝ ΧΡΟΑΝ
 ΤΟΠΟΝ ΚΩΣΜΗΣΑΙ ΑΓΙΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ
 ΚΑΡΤΑΙΡΙΟΤ ΧΕΡΣΙΝ ΠΡΟΣΕΤΑΞΕΝ ΑΓΑΘΕΣ
 ΜΝΗΜΗΣ ΣΦΤΡΙΑΩΝ ΜΕΤΑΙΧΩΝ ΑΓΙΑΣ
 ΙΣΟΣ ΟΜΟΙΩ ΔΤΝΑΜΙ ΠΝΕΤΜΑΤΙΚΗ +

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἰαμβική. Ἄλλ' οἱ ἰαμβοὶ τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς καὶ ἡ ὀρθογραφία αὐτῆς, δὲν εἶναι ἀμειπτοί. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀσύνηθες.²⁰ Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως εἶναι λίαν σημαντικῆ. Ἐνταῦθα ἄξια σημειώσεως εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. Ὁ ναός, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποῦ κοσμεῖ τὸ μωσαϊκὸν, εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τοὺς Ἁγίους Ἐπισκόπους. 2. Ὁ μουσωτής, ὅστις ἐφιλοτέχνησε τὸ μωσαϊκὸν, εἶναι Καρτέριος τις. 3. Τὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ διὰ τοῦ μωσαϊκοῦ προσέταξεν ΣΦΤΡΙΑΩΝ τις μετέχων ὡς ἴσος καὶ ὁμοίω πνευματικῇ δυνάμει τῆς ἁγίας μνήμης (τῶν Ἁγίων Ἐπισκόπων).

Ποῖος ὁ ψηφοθέτης δὲν εἶναι γνωστόν. Τὸ ὄνομά του διὰ πρώτην φορὰν συναντᾶται ἐν Κύπρῳ.²¹ Ἐν τούτοις ὁ ΣΦΤΡΙΑΩΝ τῆς ἐπιγραφῆς δέον νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν Ἁγιὸν Σπυρίδωνα διὰ τοὺς ἀκολουθοῦντας λόγους. 1. Ὁ προστάτων τὴν διακόσμησιν ΣΦΤΡΙΑΩΝ μετέχει τῆς Ἁγίας Μνήμης εἰς ἴσον βαθμὸν καὶ δι' ὁμοίας πνευματικῆς δυνάμεως μετὰ τοὺς Ἁγίους Ἐπισκόπους, τοῦ ναοῦ τῶν ὁποῦ διατάσσει τὴν διακόσμησιν.

2. Ὁ Σφυρίδων τῆς ἐπιγραφῆς, ὅστις μετέχει τῆς Ἁγίας μνήμης τῶν Ἁγίων Ἐπισκόπων «ἴσος ὁμοίω δυνάμει πνευματικῇ», εἶναι ἀναμφιβόλως Ἐπίσκοπος, καὶ δὴ Ἐπίσκοπος Τριμιθοῦντος, ἐφ' ὅσον διέταξε, ἀδιάφορον πῶς, τὴν διακόσμησιν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ τῆς Τριμιθοῦντος. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ Τριμιθοῦς οὕσα μικρὰ κόμη δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἄλλον ναόν. Ὁ ναὸς οὗτος ἦτο ὁ καθεδρικός ναὸς αὐτῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἦτο εὔλογον νὰ ἐνδιαφέρῃ διὰ τὴν διακόσμησιν αὐτοῦ ὁ ἐπίσκοπος τῆς κόμης. Ποῖος λοιπὸν εἶναι ὁ Σφυρίδων τῆς ἐπιγραφῆς

19. Ἡ συμπλήρωσις ἐντὸς ἀγκυλῶν. Τὰ ἡμικατεστραμμένα γράμματα τῆς δευτέρας σειρᾶς τῆς ἐπιγραφῆς καίτοι εἶναι κρόδηλα ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων αὐτῶν, ὑπεστημιώθησαν διὰ τελείως.

20. T. B. Mitford: Some new inscriptions from early Christian Cyprus, ἐν "Byzantion" t. XX (1950) σελ. 105—171 passim.

21. Οἱ ψηφοθέται, ὡς ἀργότερον καὶ οἱ ζωγράφοι τῆς βυζαντινῆς περιόδου, διὰ λόγους ταπεινοφροσύνης, σπανίως ἔγραφον τὰ ὀνόματά των. Ἐν Κύπρῳ, ἄλλωστε, μόνον τέσσαρα μωσαϊκὰ δάπεδα βασιλικῶν ἔχουσι διασώσει ἐπιγραφάς, τὸ τῆς βασιλικῆς Κτίματος (Α. Παπαγεωργίου: Ἡ Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη ἐν Κύπρῳ κατὰ τὸ 1963, σελ. 11, τὸ τῆς βασιλικῆς Ἁγίας Τριάδος Γαλοῦσης (ἑ.ἀ. σελ. 6), τὸ τῆς βασιλικῆς Σόλων καὶ τὸ τῆς βασιλικῆς Ἀγ. Σφυρίδωνος. Ἐκ τούτων μόνον πρὸ τῆς βασιλικῆς Ἁγίας Τριάδος δίδει τὸ ὄνομα τοῦ ψηφοθέτου καὶ τὸ τῆς ὑπὸ ἑξέτασιν βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Σφυρίδωνος.

είναι εύλογον να εικάσῃ τις, ἐὰν λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰ γνωστά ὀνόματα τῶν Ἐπισκόπων Τριμιθούντος κατὰ τοὺς πρώτους 8 αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ γνωστοὶ ἐπίσκοποι Τριμιθούντος εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Σπυρίδων, ὅστις μετέσχε τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Συνόδου καὶ υπέγραψε περὶ τὸ 345 τὰ Πρακτικά τῆς ἐν Σαρδικῇ Συνόδου τοῦ 343.

2. Θεόπομπος. Οὗτος μετέσχε τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 381 μ.Χ.²²

3. Εὐάγγελος. Μοναδικὴ μνεία τούτου γίνεται εἰς τὸ χειρόγραφον 259 τῆς Μονῆς Ἁγ. Σάββα, τὸ ὁποῖον περιέχει τὸν βίον τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος, ὅστις ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Πάφου. Κατὰ τὸν Θεόδωρον Πάφου οὗτος ἀπέθανε περὶ τὸ 625.²³

4. Παῦλος. Μνείαν αὐτοῦ ποιεῖται ὁ Θεόδωρος Πάφου εἰς τὸν προμνημονευθέντα βίον τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος. Ἐνταῦθα τίσσεται ὡς προκατόχος τοῦ Ἰωάννου.²⁴ Συνελπῶς ἐγένετο ἐπίσκοπος μετὰ τὸ 625.

5. Ἰωάννης. Οὗτος ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Πάφου φέρεται ὡς διάδοχος τοῦ Παύλου καὶ προκατόχος τοῦ Θεοδώρου, ὅστις, ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθύς ἁμέσως, ἔζη κατὰ τὸ 655.²⁵

6. Θεόδωρος. Οὗτος ἦτο ἐπίσκοπος Τριμιθούντος, ὅταν τὴν 14ην Δεκεμβρίου 655 ὁ Θεόδωρος Πάφου ὠμίλησε κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος ἐν Τριμιθούντι.²⁶ Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὁ Θεόδωρος οὗτος εἶναι ὁ μετασχὼν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 680—681 (ἕκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου).²⁷

7. Γεώργιος. Οὗτος μετέσχε τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 787 μ.Χ.²⁸

Οἱ Ι. Χάκκετ—Χ. Παπαϊωάννου μετὰ τὸν Θεόπομπον σημειῶνουν δύο ἀκόμη ἐπισκόπους, τοὺς Ἀρχάδιον καὶ Νέστορα, ἀγνωστοὺς ὅμως χρόνου, ἀλλ' ἑορταζόμενους κατὰ τὸν Στέφανον Λουζιναῖον, τὴν 7ην Μαρτίου.²⁹ Ὁ κατάλογος οὗτος

22. Mansi, Acta Concilliorum III σελ. 570, I. Χάκκετ—Χ. Παπαϊωάννου Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου II, σελ. 94.

23. Van den Ven μν. ξ. σελ. 91 ἔξ.

24. Van den Ven μν. ξ. σελ. 92.

25. Ἐ.ά. σελ. 92.

26. Ἐ.ά. σελ. 89.

27. Mansi Acta Concilliorum XI, σελ. 994. Ὁ Α. Dikigoropoulos ταυτίζει ἀνεξαρτήτως τὸν Θεόδωρον ὅστις ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Πάφου μετὰ τὸν Θεόδωρον ὅστις υπέγραψε τὰ Πρακτικά τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 680—681. Βλ. Α. Ι. Dikigoropoulos: The Church of Cyprus during the period of the Arab wars, A.D. 649—965 ἐν "The Greek Orthodox Theological Review" vol XI, p. 252.

28. Mansi, Acta Concilliorum, XII, col. 994, I. Χάκκετ—Χ. Παπαϊωάννου, μν. ξ. II, 95.

29. I. Χάκκετ—Χ. Παπαϊωάννου, μν. ξ. II, 94 ἐνθα καὶ τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα τοῦ Στεφάνου Λουζιναῖου. Εἶναι ὅμως δύσκολον νὰ στηριχθῇ τις εἰς τὴν πόσον μεταγενεστέρων μαρτυρίαν τοῦ Λουζιναῖου καὶ νὰ ἀποδεχθῇ τοὺς Ἀρχάδιον καὶ Νέστορα ὡς ἐπισκόπους Τριμιθούντος καὶ δὴ πρὸ τοῦ 7ου αἰῶνος.

εἶναι ἑλλιπής. Οὕτως ἐκ τοῦ 4ου αἰῶνος ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα δύο μόνον ἐπισκόπων. Ἐκ τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰῶνος οὐδεὶς Ἐπίσκοπος εἶναι γνωστός, ἐνῶ ἐκ τοῦ 7ου αἰῶνος γνωρίζομεν τέσσαρας, χάρις εἰς τὸν Σαββαϊτικὸν κώδικα ἀρ. 259, ὅστις περιέχει τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, τὸν ὁποῖον ἐγράφη ὁ Θεόδωρος Πάφου. Τέλος ἐκ τοῦ 8ου αἰῶνος μόνον ἐνὸς ἐπισκόπου γνωρίζομεν τὸ ὄνομα. Ἀναμφιβόλως καθ' ὅλον τὸ ἀπὸ τοῦ 4ου—8ου αἰῶνος διάστημα θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι. Ἀλλ' οὗτοι ἦσαν ἴσως περισσότερον ἄσημοι τῶν ἤδη γνωστῶν ἐπισκόπων ἢ τοῦλάχιστον δὲν εἶχον τὴν τύχην νὰ μνημονευθῶσιν ὑπὸ τινος συγγραφέως, ὥστε τὰ ὀνόματά των νὰ διασωθῶσιν. Ἐν ἀσῆν δὲ περιπτώσει οὐδεὶς τούτων δύναται νὰ μετέξῃ τῆς Ἁγίας Μνήμης «τῶν Ἁγίων ἐπισκόπων» «ἵσως ὁμοίῳ δυνάμει πνευματικῆς» Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν γνωστῶν Ἐπισκόπων Τριμιθούντος μόνον οἱ μετασχόντες Οἰκουμενικῆς τινος Συνόδου θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μετέχοντες τῆς μνήμης τῶν Ἁγίων Ἐπισκόπων. Ὡς γνωστὸν ὅμως ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τιμᾷ ἰδιαιτέρως τὴν μνήμην τῶν «318 Θεοφόρων Πατέρων, τῶν μετασχόντων τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου» τοῦ 325, κατὰ τὴν 7ην ἀπὸ τοῦ Πάσχα Κυριακῆν, τὴν μνήμην τῶν 638 Ἁγίων Πατέρων τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 451, κατὰ τὴν 7ην Κυριακῆν ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων, καὶ τὴν μνήμην τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787), τὴν 20ὴν Κυριακῆν ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων. Ἐπίσκοποι ὅμως Τριμιθούντος μετέσχον μόνον εἰς τὴν Α' (Ἁγ. Σπυρίδων), τὴν Β' (Θεόπομπος), τὴν Στ' (Θεόδωρος) καὶ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (Γεώργιος). Ἐκ τούτων ὅμως μόνον ὁ Ἅγιος Σπυρίδων ἐτιμῆθη ἐνωρὶς καὶ ἡ φήμη αὐτοῦ ὡς Ἁγίου καὶ Θαυματουργοῦ ἐξηλήθε τῶν ὁρίων τῆς Κύπρου ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος, ἤτοι ὀλίγον μόνον χρόνον ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Λίαν ἐνωρὶς ἄλλωστε οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπεκλήθησαν «ἅγιοι Πατέρες».³⁰ Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ὁ Σπυρίδων τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ τῆς Τριμιθούντος δεῖον νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα. Παραμένει ἴσως μικρὰ δυσκολία ἐκ τῆς γραφῆς Σπυρίδων ἀντὶ Σπυρίδων.

Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον ἐγένετο ζῶντος τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος. Διότι ἐνῶ ἡ μορφή των γραμμάτων δὲν εἶναι καὶ πολὺ ἐν-

30. Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Ὁ πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς πόμος, 3, Β.Ε.Π.Ε.Σ., τόμ. 31, σελ. 125 «ὁμολογῶν δὲ τὴν παρά τῶν ἁγίων Πατέρων ὁμολογηθεῖσαν ἐν Νικαίᾳ πίστιν». Τοῦ Αὐτοῦ, πρὸς Ἰουδιανὸν περὶ πίστεως, Ἐ.ά. σελ. 131. Τοῦ Αὐτοῦ, κατὰ Ἀρειανῶν πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ Τιμωτάτους Ἐπισκόπους, 9, Ἐ.ά. σελ. 141 κ.λ.π. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Σωζομένου ὑπὸ J. Bidez δὲν ὑπάρχει ἡ ἐπικεφαλὴς «ἐδήγησις περὶ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ περὶ τῆς αὐτοῦ μετριοφροσύνης καὶ καταστάσεως» τὴν ὁποῖαν ἀναφέρει ὁ P. Van den Ven (μν. ξ. σελ. 144*, σημ. 6) ὡς ὑπάρχουσαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Σωζομένου ὑπὸ Hassey (Ἡ ἔκδοσις τοῦ Hassey δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς ἐν Λευκωσίᾳ βιβλιοθήκας). Συνελπῶς θὰ ἦτο παρακεκαυμένον νὰ χρησιμοποιοῖται ἡ ἐπικεφαλὴ αὕτη εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐπιγραφῆς.

δεικτική διά την χρονολόγησιν, υπάρχει εσωτερική ένδειξις, ἡ ὁποία τοποθετεῖ τὴν κατασκευὴν τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνος. Πράγματι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Σπυριδῶν φέρεται «μνήμης μεταίχων ἀγίας». Βεβαίως, ἂν ἦτο ζῶν, δὲν θὰ μετείχε τῆς μνήμης τῶν ἀγίων Ἐπισκόπων πρὸς τιμὴν τῶν ὁποίων εἶχε κτισθῆ ὁ ναός.

Τὸ δυτικῶς τῆς ἐπιγραφῆς τμήμα τοῦ διασωθέντος μωσαϊκοῦ δὲν εἶναι πλήρες. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ Μωσαϊκοῦ φαίνεται ὅτι περιεβάλλετο κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς ὑπὸ εὐρείας ταινίας διακεκοσμημένης διὰ κυματοειδοῦς βλαστοῦ κισσοῦ. Ἡ διακοσμητικὴ αὕτη ταινία διασώζεται κατὰ τὴν βορείαν, τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν νοτιανὴν πλευρὰν τοῦ μωσαϊκοῦ. Τὰ κύρια διακοσμητικὰ θέματα τοῦ τμήματος τοῦτου τοῦ μωσαϊκοῦ εἶναι ἐναλλάξ τρεῖς ἰσοσκελεῖς σταυροὶ καὶ τρία ὀκτάγωνα. Ἐντὸς τῶν σταυρῶν ὑπάρχει δευτέρος σταυρὸς ἐκ πλεκτοῦ σχοινίου, ἐνῶ εἰς τὰ ὀκτάγωνα ἐγγράφονται ἕτερον ὀκτάγωνον καὶ τετράφυλλον φέρον σταυρόν. Τὸν μεταξὺ τῶν σταυρῶν καὶ τῶν ὀκταγώνων χώρον πληροῦσι παραλληλεπίπεδα σχήματα, εἰς τὰ ὁποία ὁ ψηφοδέτης κατώρθωσε νὰ ἀποδώσῃ καὶ τὴν τρίτην διάστασιν, ὥστε ταῦτα νὰ παρουσιάζωνται ὡς στερεὰ σώματα. Τὴν προσθίαν αὐτῶν πλευρὰν κοσμοῦσι τετράφυλλα χιαστί τοποθετημένα εἰς σχῆμα σταυροῦ. Πρὸ τῶν σταυρῶν καὶ τῶν ὀρθογωνίων, μέχρι τοῦ πλαισίου, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ μωσαϊκοῦ ὑπάρχει ποικίλος διάκοσμος. Πρὸ τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν σταυροῦ ὑπάρχει τραπεζιόσχημος διάκοσμος πληρούμενος διὰ τριῶν ἀμβλειῶν γωνιῶν, πρὸ τοῦ πρώτου ὀκταγώνου ὀρθογώνιον φέρον ῥόμβους, πρὸ τοῦ δευτέρου σταυροῦ τραπέζιον πληρούμενον διὰ ἡμίσεος ῥόμβου, πρὸ τοῦ δευτέρου ὀκταγώνου ὀρθογώνιον φέρον σταυρόν, πρὸ τοῦ τρίτου σταυροῦ τραπέζιον πληρούμενον διὰ κυματοειδῶν γραμμῶν καὶ ὑπεράνω τοῦ τρίτου ὀκταγώνου ὀρθογώνιον πληρούμενον διὰ ῥόμβων. Παρόμοιος διάκοσμος ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν βορείαν καὶ νοτιανὴν πλευρὰν τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦτου.

Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦτου ἀνευρέθη στυλοβάτης βαίνων ἀπὸ Α—Δ. Ὁ στυλοβάτης διήκει καθ' ὅλον τὸ μήκος τοῦ ὑφισταμένου ναοῦ ἀπὸ τοῦ εἰκονοστασίου μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους. Οἱ δύο ὀγκώδεις πεσοὶ οἱ ἀνέχοντες τὰ τόξα, τὰ ὁποία ἐνώνουν τὰ δύο κλίτη τοῦ ὑφισταμένου σήμερον ναοῦ, ἐπικάθηνται ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τοῦτου. Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τοῦτου ἀνευρέθησαν μεταξὺ τῶν δύο πεσσῶν ὀρθογώνιος θάσις κίονος ἢ πεσσοῦ. Ἐτέρα τοιαύτη θάσις ἀνευρέθη μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἀσβεστοχρισμάτων ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ πεσσοῦ κατὰ τὴν νοτιανὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἀνεφάνη θάσις κίονος ἐξ ἀσβεστολίθου ἀττικοῦ ἰωνικοῦ τύπου.

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ τμήματος τοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, τὸ ὁποῖον περικλείεται ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους τοῦ σημερινοῦ ναοῦ, ἤρχισεν ἡ ἀποκάλυψις τοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, τὸ ὁποῖον εὗρίσκετο κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Παρὰ τὴν νοτιανὴν εἰσοδον

τοῦ ναοῦ ἀνευρέθησαν δύο ἡμικυκλικαὶ βαθμίδες, τῶν ὁποίων ὁμοῦς ὁ ἄξων εὐρίσκεται ἀνατολικώτερον τοῦ κέντρου τῆς θύρας. Ἀνευρέθησαν ἐπίσης ὑπολείμματα δύο ἡμικυκλικῶν βαθμίδων, τῶν ὁποίων τὸ κέντρον δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ κέντρον τῶν δύο προηγουμένων, αἱ ὁποῖα ἐσώθησαν εἰς καλὴν κατάστασιν.

Εἰς ἀπόστασιν 3.15 μ. ἀπὸ τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ στυλοβάτου, τὸν ὁποῖον ἀνέφερα ἀνωτέρω, ἀνευρέθη θεμέλιον διήκον ἀπὸ Α—Δ καθ' ὅλον τὸ μήκος τοῦ νοτίου κλίτους (τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους, ἐνθα ἡ σαρκοφάγος τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνος, δὲν ἔχει ἀνασκαφῆ). Τὸ πάχος τοῦ θεμελίου τοῦτου κυμαίνεται μεταξὺ 0.50 — 0.60 μ. περίπου, νοτιώτερον δὲ τούτου ἀνευρέθη ἕτερον κτίσμα ἢ θεμέλιον πληροῦν τὸν μεταξὺ τοῦ θεμελίου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ σημερινοῦ ναοῦ χώρον. Ἀπεκαλύφθη ὡσαύτως καθ' ὅλον τὸ ἀνασκαφέν τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους μωσαϊκὸν δάπεδον ἐφαπτόμενον τοῦ στυλοβάτου πρὸς βορρᾶν καὶ τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους θεμελίου πρὸς νότον. Τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον τοῦτο, ἀνῆκε προφανῶς εἰς τὸ νότιον κλίτος βασιλικῆς, διαιρεῖται δὲ ὡς καὶ τὸ ἀποκαλυφθέν ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους τοῦ σημερινοῦ ναοῦ (κεντρικὸν κλίτος βασιλικῆς) μωσαϊκὸν εἰς δύο τμήματα. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἐξικνούμενον ἀπὸ τοῦ κυκλιδώματος, τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τοῦ νοτίου κλίτους μέχρι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ πεσσοῦ τοῦ νεωτέρου ναοῦ, ἀποτελεῖται ἐναλλάξ ἐκ τεσσάρων ὀρθογωνίων περικλειόντων ῥόμβους καὶ τεσσάρων τετραγώνων περικλειόντων ἕτερα τετράγωνα διαγωνίως τοποθετημένα καὶ περικλείοντα μικρότερα πλαγιαστά ὀρθογώνια φέροντα σταυροὺς καὶ ἄ. διακοσμήσεις. Τὸ τμήμα τοῦτο περιβάλλεται δι' εὐρείας ταινίας φερούσης σπειρομαϊάνδρον. Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ Ν. κλίτους περιβάλλεται ὡσαύτως ὑπὸ ταινίας φερούσης σπειρομαϊάνδρον, ἀλλὰ διακοσμεῖται ὑπὸ τεμνομένων κύκλων σχηματιζόντων τετράφυλλα διακοσμούμενα ποικιλοτρόπως (πίν. IX, 1). Εἰς τὸ κέντρον ἐκάστου κύκλου περικλείεται σταυρὸς (τετράφυλλον). Καίτοι τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον τοῦ νοτίου κλίτους ἐσώθη εἰς μεγαλύτεραν ἔκτασιν ἢ τὸ δάπεδον τοῦ μέσου κλίτους τοῦ παλαιότερου ναοῦ, ἐν τούτοις ἡ κατάστασις αὐτοῦ δὲν εἶναι τόσον ἱκανοποιητικὴ.

4. ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΒΟΡΕΙΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐρεύνης ἐντὸς τοῦ κυρίου ναοῦ ἀπεφασίσθη ἡ ἔρευνα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ παρ' αὐτὸν χώρου, ὅστις ἐκαλύπτετο ὑπὸ διαφόρων φυτῶν (κυρίως ἀκακίας).

Κατ' ἀρχὰς ἀνεσκάφη τάφρος διήκουσα ἀπὸ Β—Ν μήκους 6 μ. περίπου καὶ πλάτους 2 μ., ἐφαπτομένη τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ περίπου εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἐσώθη ἡ ἀνατολικὴ ἀντηρίς. Παρὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς τάφρου ἀνεφάνη τοῖχος βαίνων ἀπὸ Α—Δ εἰς βάθος μόνον 0.20 μ. Κατὰ τὸ Ν. ἄκρον αὐτῆς ἀπεκαλύφθη ὁ τοῖχος τοῦ ναοῦ ἀνευ ἀσβεστοχρίσματος. Ἡ τάφρος ἐσκάφη εἰς βάθος 1 μ.

περίπου, ὅτε ἀνευρέθη δάπεδον πλάτους 3 μ. περίπου ἀποτελούμενον ἐκ χαλίκων καλῶς τοποθετημένων καὶ συγκρατούμενων διὰ ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κορρασιάνου) καὶ ἐχόντων ὑπεράνω αὐτῶν λεπτὸν στρώμα χονδροκόκκου ἄμμου καὶ ἀσβέστου. Ἡ κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τοιχοδρομία τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ δὲν ἦτο καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς τάφρου ἢ αὐτῆ, ἀλλ' ἦτο γενικῶς ἀμελῶς διατεταγμένη. Τμήμα ἐν τούτοις τοῦ τοίχου ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων σχετικῶς λίθων ἐν μέρει μόνον τετραγωνισμένων, ἐνῶ μέρος τοῦ τοίχου ἦτο ἐκτιμῶμενον διὰ μικροτέρων ἀργῶν λίθων. Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ σεσαθρωμένου ἐπιχρίσματος κατὰ τὸ κάτω ἄκρον τοῦ τοίχου μεταξὺ τῶν μεγάλων πελεκητῶν ἀσβεστολίθων ἀνεφάνη ἀπικτὴ ἰωνικὴ βίασις κίονος. Ἀκολούθως ἀφηρέθησαν οἱ νεώτεροι σοβάδες τοῦ βορείου τοίχου, ὅτε ἀπεκαλύφθη κτιστὸς πεσσοῦς ὑποβαστάζων ἡμικυκλικὰ τόξα, καθὼς καὶ τὰ ἄκρα ἐτέρων δύο πεσσῶν ἐκατέρωθεν τοῦ πρώτου, καλυπτομένων ὅμως ὑπὸ μεταγενεστέρων «ἀντηρίδων» τοῦ ναοῦ (πίν. X). Ἐπειδὴ εἰς τὸ μεταξὺ τῶν παλαιότερων πεσσῶν κάτω τμήμα τοῦ βορείου τοίχου ἀνεφάνησαν ἀρχιτεκτονικὰ τινα μέλη ἐκ μαρμαρίου καθὼς καὶ τμήμα μαρμαρίνου κιονίσκου, ἀπεφασίσθη ἡ μετὰ προσοχῆς ἔρευνα καὶ ἀφαιρέσεις τούτων. Κατὰ τὴν ἔρευνα ἀνευρέθη μεταξὺ ὧλων καὶ πλάξ ἡμιεξάγωνος, διαμέτρου 1.12 μ. καὶ πάχους 0.21 μ. ἔχουσα κατὰ τὴν στενὴν αὐτῆς πλευρὰν γλυφὰς καὶ ἐπιγραφὴν εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν. Ἐκ τῆς πλακὸς ταύτης ἔλειπε τὸ ἀριστερὸν ἀκρωτήριον τὸ ὁποῖον ἀνευρέθη ἀργότερον ἐντὸς μεσαιωνικοῦ τάφου ἐσκαμμένου παρὰ τὸν ἀποκαλυφθέντα βορείως τοῦ ναοῦ τοίχον. Προφανῶς ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης ἀπετέλει τὸ τέλος ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἤρχιζεν εἰς ἄλλην πλάκα, διότι εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει λαξευθὴ βλαστὸς. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἔχει ὡς ἐξῆς: ΜΕΛΟΣ ΠΕΦΤΚΕΝ ΧΩΡΟΣ ΗΓΗΑΣΜΕΝΟΣ. Ἐτέρα ὁμοία πλάξ, ἑλληνιστῶς ὅμως, ἀνευρέθη εἰς τὸν ἀνασκαφέντα βορείως τοῦ ναοῦ χώρον. Καὶ ἡ πλάξ αὕτη ἔφερεν ἐπιγραφὴν εἰς τὴν ἐτέραν πλευρὰν, εἰς τὴν καὶ ἡ προηγουμένη πλάξ θέσιν. Ἡ ἐπιγραφὴ ἤρχιζε μὲ ἓνα σταυρὸν καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: + ΟΚΛΗ |...0.18 μ...| ΚΑ'Κε'Ε'—|...0.11 μ...| ΣΦΗ|... 0.12 μ...| Δυστυχῶς ὅμως τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐπιγραφῆς εἶχεν ἀποξεσθῆ, ὅταν ἡ πλάξ ἐχρησιμοποιήθη ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Τὸ δεξιὸν ἀκρωτήριον τῆς πλακὸς ταύτης, ὡς καὶ τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς πλακὸς ἔχουσιν ἀποκοπῆ.

Εἶναι προφανές ὅτι ἀμφότεραι αἱ πλάκες ἀνήκουν εἰς τὸ αὐτὸ μέρος τοῦ ναοῦ. Τὸ σχῆμα τῶν πλακῶν ὡς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ, τὴν ὁποίαν φέρουν, καθιστοῦν λίαν πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἀμφότεραι αἱ πλάκες ἀνήκουν εἰς τὸν ἄμβωνα τοῦ ναοῦ.³¹ (πίν. XI, 1).

Μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης ἀντηρίδος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη μετὰ τὴν ἀφαιρέσιν τοῦ ἀσβεστοχρίσματος καὶ ἕτερος πεσσοῦς περικλείων

ἀπικτὴν ἰωνικὴν βίασιν καὶ συμφυῆς τμήμα κίονος ἐξ ἀσβεστολίθου. Ὅπισθεν τῆς τρίτης ἐξ ἀνατολῶν ἀντηρίδος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀπεκαλύφθη πεσσοῦς φέρων κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν τοιχογραφίαν ὀλοσώμου ἀγίου κάτω καὶ τοιχογραφίαν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου ἄνω.

Δυστυχῶς ἀμφότεραι αἱ τοιχογραφίαι ἔχουν ὑποστῆ μεγάλην καταστροφὴν. Οὕτω τοῦ ἀδιαγνώστου ἀγίου ἐσώθη μόνον τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τοῦ ζωγράφου, ἐνῶ ὁ χρωματικὸς φλοῖος ἔχει κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μέρος ἐκπλυθῆ ἢ καταπέσει. Ἐκ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου μόνον τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου διεσώθη καὶ τὰ γράμματα ΜΑΤ..... τῆς ἐπιγραφῆς.

Δυτικώτερον μεταξὺ τῆς τρίτης ἐξ ἀνατολῶν καὶ τῆς δυτικῆς ἀντηρίδος τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη τμήμα κτιστοῦ πεσσοῦ. Ἐξ ἑτέρου ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς δυτικῆς «ἀντηρίδος» τοῦ ναοῦ ἀνευρέθησαν τεμάχια τοιχογραφίας. Ἀπεκαλύφθη, ὡσαύτως, ὀπισθεν τῆς δυτικῆς «ἀντηρίδος» τοῦ ναοῦ πεσσοῦς φέρων κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν τμήμα τοιχογραφίας.

Μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀνεσκάφη ὁ χώρος μεταξὺ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ Β ἄκρον τῆς τάφρου τοίχου. Ὁ τοίχος οὗτος διήκει, παραλλήλως πρὸς τὸν βορείον τοίχον τοῦ ναοῦ, ἀπὸ Α—Δ. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα αὐτοῦ ἔχει καταστροφὴ τελείως. Πρὸς δυσμὰς ὅμως ἐνοῦται μὲ τοίχον βαίνοντα ἀπὸ Β—Ν, ὅστις ἀνευρέθη, περὶ τὸ 1.80 μ. δυτικῶς τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τοῦ ὑψισταμένου σήμερον ναοῦ τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος. Ὁ τοίχος, ὅστις διήκει ἀπὸ Α—Δ, φέρει παραστάδας, ὁμοίας τῶν «ἀντηρίδων» τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ ἀκριβῶς ἔναντι τούτων. Ὁ τοίχος οὗτος σῴζεται εἰς ὕψος κυμαινόμενον ἀπὸ 1.10 μ. μέχρι 0.38 μ. καὶ ἔχει πάχος μεγάλυτερον τοῦ πάχους τοῦ τοίχου, ὅστις βαίνει ἀπὸ Β—Ν ἐνοῦται μετ' αὐτοῦ. Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τοίχου τούτου, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται μεταξὺ τοῦ γωνιαίου ἀντερείσματος καὶ τῆς δυτικῆς παραστάδος διέσωσε μικρὰ τεμάχια τοιχογραφιῶν. Μεταξὺ τῆς δυτικῆς παραστάδος τοῦ τοίχου τούτου καὶ τῆς ἀνατολικῶς αὐτῆς κειμένης ἀνευρέθη κλίμαξ ἐκ τριῶν βαθμίδων ὀδηγοῦσα εἰς τὸ δάπεδον. Εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν βαθμίδων ἐχρησιμοποιήθησαν ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κατὰ τρόπον ἀρκετὰ πρόχειρον.

Μεταξὺ τοῦ τοίχου τούτου καὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη θεμέλιον βαῖνον ἀπὸ Α—Δ. Τὸ θεμέλιον τοῦ τοίχου τούτου εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 3 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Παρὰ τὸ θεμέλιον τοῦτο καταλήγει καὶ τὸ ἐκ χαλίκων ὑπόστρομα μωσαϊκοῦ, τὸ ὁποῖον ἀνευρέθη εἰς τὴν δοκιμαστικὴν τάφρον. Τὸ ὑπόστρομα τοῦτο καταλαμβάνει ὅλον τὸν χώρον μεταξὺ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἀποκαλυφθέντος εἰς ἀπόστασιν 3 μ. ἀπ' αὐτοῦ θεμελίου καὶ ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς «ἀντηρίδος» τοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ ἀποκαλυφθέντος δυτικῶς τοῦ νάρθηκος τοίχου, ὅστις βαίνει ἀπὸ Β—Ν.

Ἀνατολικῶς τῆς κόγχης τοῦ βήματος ἀνεσκάφη μερικῶς μικρὰ ἔκτασις, διὰ τὴν ἀποκαλυφθῆ καλύτερον ὁ ἡμικυκλικὸς τοίχος, ὅστις περιέβαλλε τὴν ἡμιεξά-

31. Περὶ τῆς μορφῆς τῶν Ἀμβόνων τῶν Παλααιοχριστιανικῶν ναῶν βλ. Α. Ὁρλάνδου: Ἡ ἐξολόστεγος Παλααιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογαϊκῆς λεκάνης, τόμ. Β' σελ. 538 ἐξ.

πλευρον ἀψίδα τοῦ ναοῦ. Ἀπεκαλύφθη ὅτι ὁ ἡμικυκλικὸς τοῖχος ἦτο ἐκτισμένος λίαν ἀμελῶς. Μέχρι τέλους ὅμως τοῦ 1966 δὲν εἶχε καταστή δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθῇ πλήρως (πίν. XII).

Αὐτὰ ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀναληφθείσης ἐρεύνης ἐντὸς καὶ περὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Σπυριδῶνος. Ἡ σύνθεσις τῶν ἐλθόντων εἰς φῶς στοιχείων ἀποκαλύπτει τὰ ἑξῆς: 1. Κατ' ἀρχὰς εἶχεν ἀνεγερθῆ ἐνταῦθα τρίκλιτος βασιλική, τῆς ὁποίας τὰ κλίτη ἐχωρίζοντο διὰ δύο σειρῶν κίωνων. Αἱ βάσεις τῶν κίωνων ἔθαινον ἐπὶ χαμηλῶν κτιστῶν στυλοβατῶν, οἱ ὅποιοι ἐξεῖχον κατὰ 0.15 τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς. Οἱ στυλοβάται εἶχον πλάτος 0.75 μ. Τὸ μέσον κλίτος τῆς βασιλικῆς εἶχε πλάτος 7 μ., τὸ νότιον 3.15 μ. καὶ τὸ βόρειον 3.10. Οὕτω τὸ πλάτος τῆς βασιλικῆς (συμπεριλαμβανομένων καὶ στυλοβατῶν, ἦτο 14.75 μ. περίπου. Ὁ νότιος καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τῆς βασιλικῆς εἶχον πάχος 0.50—0.60 μ., Ὁ νότιος τοῖχος τῆς βασιλικῆς ἀνευρέθη ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ σημερινοῦ ναοῦ καὶ ὁ βόρειος βορείως τοῦ τοῖχου τοῦ ναοῦ. Τῆς βασιλικῆς ταύτης ἀνευρέθησαν, πλην τῶν θεμελίων τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοῖχου, οἱ δύο στυλοβάται καὶ τέσσαρες βάσεις κίωνων. Ἐκαστος κίων ἀπέειχε τοῦ ἐτέρου 3 μ. (ἀπὸ κέντρου εἰς κέντρον). Ποῖον τὸ μήκος τῆς βασιλικῆς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ. Τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτετο διὰ μωσαϊκῶν μὲ πλούσιον γεωμετρικὸν διάκοσμον. Τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς ἐσώθησαν μεγάλα τεμάχια εἰς τὸ νότιον καὶ τὸ μέσον κλίτος. Εἰς τὴν βασιλικὴν ταύτην ἀνήκουν πιθανώτατα καὶ αἱ δύο ἐνεπίγραφοι λίθιναι πλάκες, αἵτινες πιθανῶς ἀπετέλουν τὸ δάπεδον τοῦ ἁμβωνος, καθὼς καὶ τεμάχια μαρμαρίνου ἐπιστυλίου καὶ ὑπερθύρου, κιονίσκων καὶ θωρακίων διατρήτων καὶ ἐπιπεδογλύφων. Ἡ βασιλικὴ αὕτη ἐκοσμεῖτο δι' ἐντοιχιῶν μωσαϊκῶν, λείψανα τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασσαφὴν ἐντὸς τοῦ ναοῦ. 2. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς αὐτῆς, ἦτις ἦτο προφανῶς ξυλόστεγος, ὡς δεικνύει τὸ μικρὸν πάχος τῶν τοίχων αὐτῆς, ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων αὐτῆς νέα βασιλικὴ τῶν αὐτῶν προφανῶς διαστάσεων μὲ τὴν προηγουμένην (τοὐλάχιστον εἶχε τὸ αὐτὸ πλάτος), ὡσαύτως τρίκλιτος. Τὰ κλίτη τῆς δευτέρας αὐτῆς βασιλικῆς ἐχωρίζοντο διὰ δύο σειρῶν κτιστῶν πεσσῶν ὑποβασταζόντων ἡμικυκλικά τόξα. Οἱ πεσοὶ τῆς δευτέρας αὐτῆς βασιλικῆς ἐκτίσθησαν ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν καὶ τῶν βάσεων κίωνων τῆς προηγουμένης βασιλικῆς: τινὰς μάλιστα τῶν βάσεων τῶν κίωνων διέσωσαν ἐνσωματωμένως ἐντὸς αὐτῶν. Τὰ διάστημα τῆς βασιλικῆς ἦσαν μόλις 1.65 μ. (πίν. XI 1).

Οἱ πεσοὶ εἶχον διαστάσεις 1.12 μ. Χ0.80 μ. καὶ ὕψος 5 μ. Κατὰ τὴν γέννησιν τῶν τόξων ὑπῆρχον γείσα. Τῆς δευτέρας ταύτης βασιλικῆς ἐσώθησαν τρεῖς πεσοὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀκέραιοι ἐνσωματωμένοι εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ καὶ βαστάζοντες δύο τόξα. Μεγαλύτερα ἢ μικρότερα τμήματα τῶν πεσσῶν τῆς βασιλικῆς ταύτης ἐσώθησαν ὀπισθεν τῶν «ἀντηρίδων» τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ ναοῦ καὶ μεταξὺ τῶν δύο δυτικῶν ἀντηρίδων τοῦ ἰδίου τοῖχου. Ἐσώθη ὡσαύτως τμήμα ἐνὸς τῶν πεσσῶν τῆς νοτίου πεσσοστοιχίας, ἐνσωματωμένον ἐντὸς τοῦ

ἀνατολικῶν πεσσῶν τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Εἰς τὸν δεύτερον τοῦτον ναὸν ἀνήκουν τὰ λείψανα τοῦ μαρμαροθετήματος, τὸ ὁποῖον ἀντικατέστησε τὸ καταστραφέν τμήμα τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ μέσου κλίτους.

3. Αἱ «ἀντηρίδες» τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ ναοῦ δὲν ἐκτίσθησαν ἀρχικῶς ὡς ἀντηρίδες, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει εἶναι ἀρχαιότεραι τοῦ ναοῦ. Αἱ τρεῖς δυτικώτεραι «ἀντηρίδες» τοῦ ναοῦ εὐρίσκονται ἐναντι τῶν παραστάδων τοῦ ἀνευρεθέντος εἰς ἀπόστασιν 6 μ. βορείως τοῦ ναοῦ τοῖχου (πίν. IX 2). Συνεπῶς ἀρχικῶς ἦσαν πεσοὶ τοῦ ναοῦ εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκεν ὁ τοῖχος, ὅστις βαίνει ἀπὸ Α—Δ. Οἱ πεσοὶ οὗτοι εἶχον πλάτος μὲν 1.75 μ., πάχος δὲ (ὁμοῦ μὲ τοὺς ὀπισθεν αὐτῶν εὐρισκομένους πεσσοὺς τῆς δευτέρας βασιλικῆς) τοὐλάχιστον 1.50 μ. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν τὸ ὕψος εἰς τὸ ὁποῖον σῴζονται σήμερον (7.50) μ. περίπου) εἶναι τὸ ἀρχικὸν ὕψος αὐτῶν. Ἦσαν λοιπὸν ἰσχυροὶ πεσοὶ. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν οἱ πεσοὶ οὗτοι, ἔχει πάχος 0.70 μ. αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ παραστάδες αὐτοῦ 0.85 μ. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ τούτου (τρίτου χρονολογικῶς) εὐρίσκεται ἐνσωματωμένον ἐντὸς τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Πράγματι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ σημερινοῦ ναοῦ εἶναι ἐκτισμένος ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ τρίτου ναοῦ. Ὁ τοῖχος οὗτος εὐρίσκεται περὶ τὸ 1.50 μ. νοτιώτερον τοῦ νοτίου τοῖχου τῆς πρώτης βασιλικῆς. Δεδομένου τοῦ πάχους τῶν τοίχων καὶ τῶν ἰσχυρῶν πεσσῶν εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ τρίτος ναός, ὅστις ἀντικατέστησε τὴν δευτέραν βασιλικὴν μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτῆς, ἐκαλύπτετο διὰ κτιστῶν θόλων. Ποία ἢ μορφή τῶν θόλων δὲν γνωρίζομεν, διότι οὐδεμία ἐνδειξις ἀνευρέθη μέχρι τοῦδε.³² Εἰς τὸν τρίτον τοῦτον ναόν, ὅστις πρὸς δυσμὰς ἐξετείνετο ὀλίγον πέραν τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκος καὶ πρὸς ἀνατολὰς μέχρι περιπού τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ναοῦ, ἀνήκει πιθανώτατα ὁ ἡμικυκλικὸς τοῖχος, ὅστις περιβάλλει τὴν ἀψίδα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι τὸ μέσον κλίτος κατέληγεν εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, ἐνῶ τὰ πλάγια κλίτη εἶχον εὐθεῖς ἀνατολικούς τοίχους.

Πότε ἀνηγέρθη ὁ ναός οὗτος καὶ πότε κατεστράφη δὲν εἶναι βέβαιον. Ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ναοῦ τούτου ἀνευρέθησαν πλείστοι μεσαιωνικοὶ τάφοι χρονολογούμενοι, διὰ τῶν ἀνευρεθέντων ἀγγείων ἀπὸ τοῦ 13ου — 16ου αἰῶνος.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἀνηγέρθη τὸ βόρειον κλίτος τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους τοῦ παλαιότερου. Τότε οἱ μὲν πεσοὶ τῆς δευτέρας βασιλικῆς ἐνσωματώθησαν εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ, οἱ δὲ πεσοὶ τοῦ τρίτου ναοῦ ἐχρησιμοποίηθησαν ὡς ἀντηρίδες τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ ναοῦ. Αὐτὰ ἐν συντομίᾳ ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεύνης ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Σπυριδῶνος εἰς Τρεμετουσίαν. Ἐλπίζεται ὅτι ἐντὸς τοῦ 1967 θὰ καταστή δυνατὴ περαιτέρω ἐρευνα τοῦ ναοῦ διὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψιν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς καὶ τῶν μεταγενεστέρων μετασκευῶν αὐτῆς.

32. Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ τρίτου ναοῦ καὶ ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους ἀνευρέθη τμήμα ἡμισφαιρίου ἢ τεταρτοσφαιρίου φέρον μικρὸν τεμάχιον τοιχογραφίας. Εἶναι δὲ πλὴν ἢ πιθανὸν ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸν τρίτον ναόν.

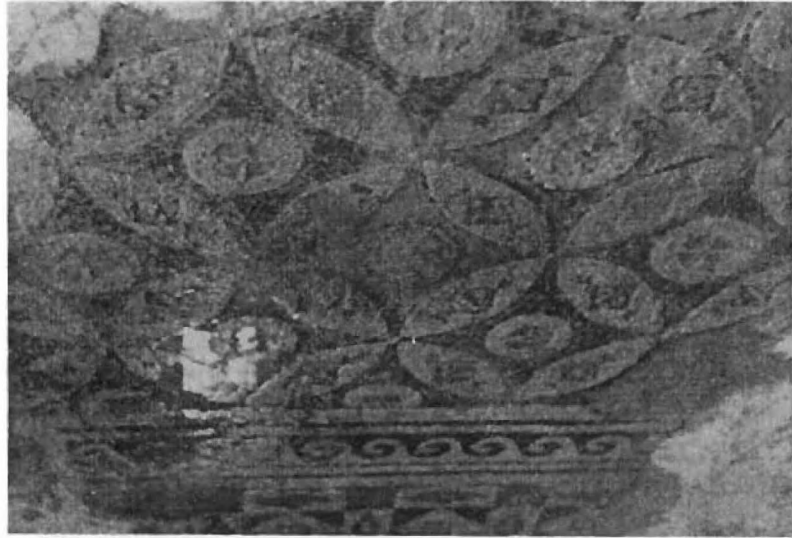
Γενική άποψη των Μοναστικῶν οίκημάτων τῆς Μονῆς Ἁγ. Σπυρίδωνος ἀπὸ β.α.

Εικ. 1. Τὸ ἀποκαλυφθὲν εἰς τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ναοῦ μωσαϊκὸν δάπεδον.

Εικ. 2. Ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου.

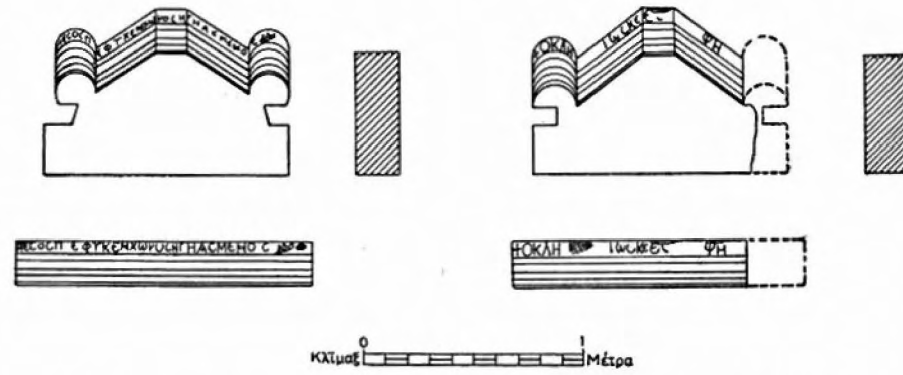
Είχ. 1. Τμήμα τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τὸ ὁποῖον ἀπεκαλύφθη ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ.

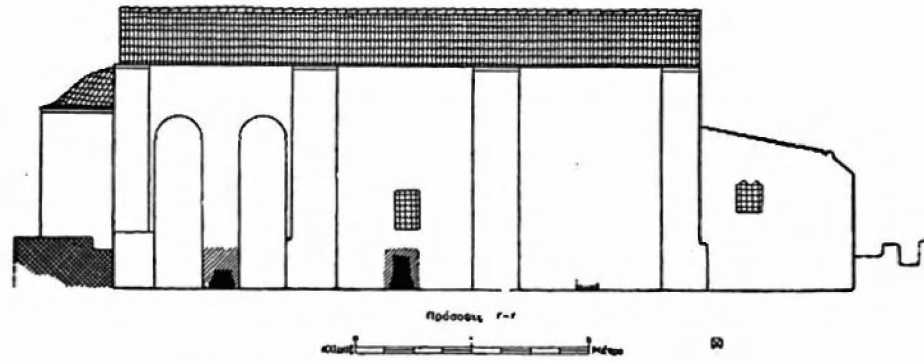
Είχ. 2. Ὁ χώρος βορείως τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἔρευναν. Διακρίνονται αἱ «ἀντηρίδες» τοῦ ναοῦ καὶ τὰ ἔρμια τοῦ β' κλίτους καὶ γ' ναοῦ.

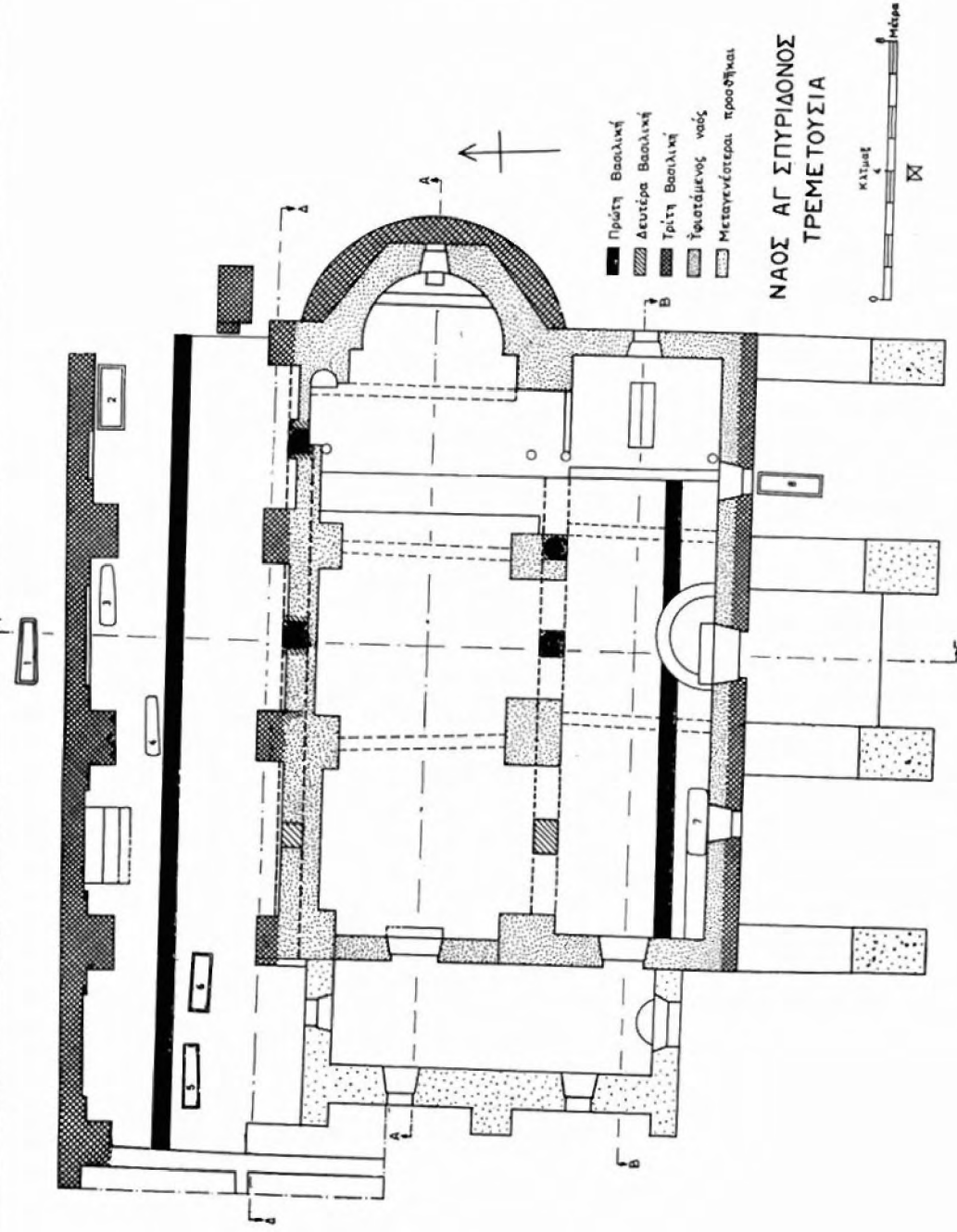
Πεσοί καί τόξα τῆς β' βασιλικῆς ἐντοιχισμένα εἰς τὸν β. τοῖχον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος. Ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ πεσοῦ διακρίνεται βᾶσις κίονος ἀνήκουσα εἰς τὴν α' βασιλικήν.

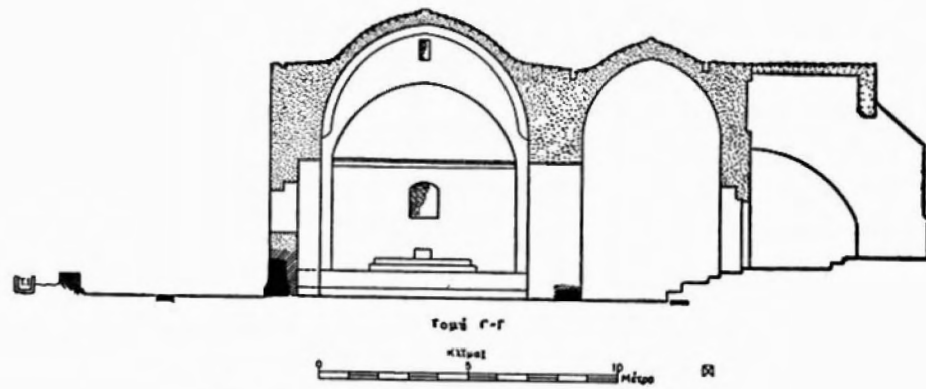
Εικ. 1. Δύο ἐνεπίγραφα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀνήκοντα πιθανότατα εἰς παλαιοχριστιανικὸν ἄμβωνα.

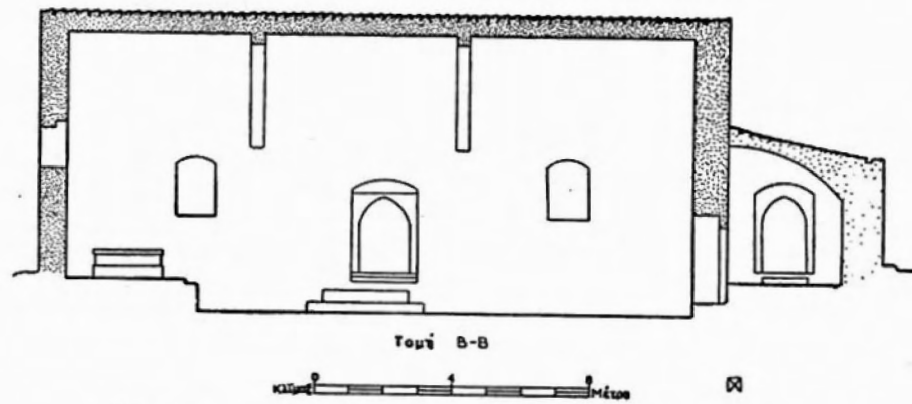
Εικ. 2. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος μετὰ τὴν διεξαχθεῖσαν κατὰ τὸ 1966 ἔρευναν.

Κάτοχος του ναού του 'Αγ. Σπυρίδωνος μετά την διεξενθρίσιν Ελευθέρων νηών τῆ 1066

Εικ. 1. Τομή κατά πλάτος του ναού 'Αγ. Σπυρίδωνος.

Εικ. 2. Τομή κατά μήκος του νοτίου κλίτους του ναού 'Αγ. Σπυρίδωνος.